

Зараховський О. Є.,
аспірант Київського національного університету культури і мистецтв

ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ

У статті розглянуті історичні місця Черкащини, що пов'язані з важливими подіями, життям та діяльністю видатних особистостей. Зокрема, зруйновані, або занедбані об'єкти культурної спадщини. Подано рекомендації щодо перетворення цих місць у туристсько-екскурсійні об'єкти.

Ключові слова: культурна спадщина, охорона культурної спадщини, туризм, Черкаська область.

В статье рассмотрены исторические места Черкасского края, связанные с важными событиями, жизнью и деятельностью выдающихся личностей. В частности те, которые являются разрушенными или заброшенными объектами культурного наследия. Даны рекомендации по преобразованию этих мест в туристско-экскурсионные объекты.

Ключевые слова: культурное наследие, охрана культурного наследия, туризм, Черкасская область

The article deals with the historical sites of Cherkassy region associated with important events, life and activity of prominent personalities. In particular, the article is about objects of cultural heritage which are destroyed or abandoned. Recommendations are given for the transformation of these places into the tourist objects.

Key words: cultural heritage, protection of cultural heritage, tourism, Cherkassy region.

Пам'яткам історії та культури Черкащини, а також місцям області, пов'язаним з видатними особистостями та подіями, присвячені праці багатьох авторів. Тема висвітлена в працях О.О. Бейдика, Є.В. Панкової, Т.М. Гарнік, Г.П. Мартинової, О.І. Чепурного, Т.М. Спіріної, М.М. Щербини, Т.І. Гай, Т.М. Нераденко та інших авторів. Але більшість цих досліджень стосується тих об'єктів культурної спадщини, які вже є туристичними об'єктами, включені до державних та місцевих програм розвитку, охороняються державою, або мають задовільний стан збереженості. Поза увагою залишаються історичні місця, які зберегли лише поодинокі матеріальні артефакти, або повністю їх втратили. В більшості випадків вони не вважаються такими, що представляють інтерес з точки зору пам'яткоохоронної або туристичної діяльності та знаходяться під загрозою повного знищення та забуття.

Деякі дослідники вважають, що, навіть втративши матеріальну пам'ятку, місце, де вона знаходилась, може бути цінними з точки зору культурно-пізнавального туризму, патріотичного виховання. Наприклад, на думку Н.В. Михайлової "... втрата історико-

*ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК
ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ*

культурної пам'ятки як матеріального об'єкту не повинна означати повного забуття пов'язаної з ним події" [1; 38]. Важливі історичні події, життя та діяльність видатних особистостей завжди тісно та нерозривно, хронологічно та просторово пов'язані з певними місцями. Часто ці місця не зберегли реалій, синхронних пам'ятним явищам або подіям, але вони самі по собі є свідками важливих історичних процесів пам'ять про які зберігають. Зникнення цих місць (забудова, руйнація господарчою діяльністю) тотожна забуттю важливих сторінок історії. Дослідниця наполягає на важливості збереження та правової охорони таких історичних місць, і використовує для цього категорію "пам'ятник історії". До "пам'ятників історії" вона відносить місця стоянок давньої людини, що повністю досліджені під час археологічних розкопок, знищені місця поховань, місця битв, місця, пов'язані з життям видатних людей та ін. [1; 39]. Ми погоджуємося з цією думкою та вважаємо доцільним охороняти, зберігати та використовувати такі пам'ятки Черкащини в туризмі, навіть якщо в результаті руйнування вони втратили свою атрактивність.

Метою роботи є дослідження зруйнованих, або занедбаних об'єктів культурної спадщини Черкащини, з метою можливостей їх залучення в сферу туризму.

Зруйновані об'єкти фортифікаційного зодчества. Бубнівська фортеця. Черкащина довгий час була форпостом, що відділяв заселені північні землі від південних степових, де постійно існувала загроза нападу. Фортеці та укріплення відіграли важливу роль у соціально-економічному та культурному розвитку не тільки цього краю, але й навколишніх земель. Тому навіть у зруйнованому стані, вони представляють цінність з історико-культурної точки зору.

На сьогодні в Черкаській області немає збережених замків або фортець (окрім бастиону Дорошенка (м. Чигирин), відновленого 2007 році). Хоча існують палаци в стилі фортифікаційних споруд: «Мисливський замок» Шувалова, палац Даховських, палац Лопухіних. Найбільш відомою в краї є Чигиринська фортеця, зокрема її частина – бастион Дорошенка (60–70-ті рр. XVII ст.). Фортеця нині є повноцінним туристсько-екскурсійним об'єктом, має охоронний номер та статус пам'ятки місцевого значення. Поряд з цим об'єктом існують зруйновані фортеці, які мало відомі пересічним громадянам: руїни слов'янської фортеці у с. Лящівка Чернобаївського району; Бубнівська фортеця неподалік с. Бубнівська, Слобідка Золотоніського району. На нашу думку, друга потребує детальнішого розгляду.

Перша документальна згадка про Бубнівську фортецю відноситься до 1640-х рр. Укріплення збудоване канівськими ухадниками для контролю за переправою через р. Дніпро. З 1649 р. воно було центром сотні Канівського козацького полку. У 1667 р. фортеця стала прикордонною (після укладення Андрусівського перемир'я), а після укладення "Вічного миру" вона як позаштатна фортеця увійшла до Переяславського полку (1686 рік). У 1746 році планується реконструкція фортеці під керівництвом інженера-полковника Д. Дебоскета. Проект передбачав її модернізацію під бастионний тип. Але зі зміною військово-політичної обстановки на цих землях фортеця втрачає своє стратегічне значення і проект залишається нереалізованим. Старе укріплення перестало підтримуватися і занепало [2; 107]. Кругле в плані укріплення споруджене на видовженому мисі між старим річищем Дніпра Оріхівкою та її затокою. Діаметр

*ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК
ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ*

укріплення близько 100 м., площа – до 1 га. Оборонна огорожа складалася з крутого високого земляного валу з дубовим частоколом і сухого рову. В'їзна брама була влаштована з південно-західного боку. Оборонних башт не було. З заходу до замку прилягало укріплення нерегулярних обрисів, у плані близьке до прямокутника площею 1,2 га. Оборонна огорожа – дерев'яний частокіл без валу і башт, з брамою з заходу.

До наших днів збереглися в доброму стані вали фортеці висотою понад 3 м. Вони знаходяться на березі Орхівки в урочищі Вал, поблизу (4 км.) с. Бубнівська Слобідка Золотоніського району [2; 107]. На початковому етапі, для перетворення даного історичного місця в екскурсійний об'єкт, слід провести наступні заходи:

- встановлення пам'ятної дошки біля валів з назвою, описом та зображенням Бубнівської фортеці XVII ст.;
- включення руїн фортеці до спеціалізованих туристичних маршрутів типу «Замки та фортеці Черкащини».

Археологічні об'єкти. Великий Рижанівський курган. Черкащина багата об'єктами археологічної спадщини, що представлена різними давніми культурами. Поряд з археологічною спадщиною трипільської культури, що активно досліджується, популяризується в туризмі та охороняється державою в межах заповідника «Трипільська культура» (с. Легедзине), існує спадщина не менш цікавого скіфського періоду. Але, на відміну від першої, друга не представлена окремим заповідником та не так активно залучається в туристичну діяльність. Це призводить до того, що навіть найвизначніші відкриття, пов'язані зі скіфською культурою, часто залишаються поза увагою широкого загалу туристів. Не винятком є Великий Рижанівський курган.

На території Черкащини є надзвичайно велика кількість скіфських курганів. Найбільші скіфські могильники знаходяться поблизу Мотронинського городища та села Рижанівки Звенигородського району. Великий Рижанівський курган є однією з найвизначніших пам'яток скіфського часу на території нашого краю. Він розташований за 6 км. на південь від села Рижанівка [3; 65].

Великий Рижанівський курган першим почав досліджувати у 1884 р. польський антрополог, професор Ягеллонського університету (м. Краків) Юліан Талько-Гринцевич. Тоді поховання було найвищим з-поміж усіх курганів рижанівської групи (їх було більше 20). Його висота становила 7,56 м., діаметр – приблизно 30 м. При розкопках кургану вченим було знайдено залишки амфор, кінські кістки, шматочки вугілля – залишки поховальної тризни. Інших знахідок зроблено не було, тому подальші роботи припинилися. У 1887 році члену Краківської академії мистецтв Готфрід Оссовскі вдалося вийти на поховальну камеру, яка містила скелет молодої жінки (вірогідно, царського роду) та різноманітний поховальний інвентар. Всього в похованні було знайдено 488 предметів, з яких 448 – золоті. Знахідки Г. Оссовскі мали великий резонанс у світі археології кінця XIX ст. [3; 66–67]. У 1890 році професор Варшавського університету Д. Самоквасов продовжив роботи на кургані, але перевершити знахідку попередника йому не вдалося. І Г. Оссовскі, і Д. Самоквасов наголошували на необхідності дослідження центральної частини кургану, де мало б міститися головне поховання, але через брак коштів розкопки припинилися [3; 67–68].

Лише у травні 1995 року міжнародна українсько-польська експедиція (Ян Хохоровські, Сергій Скорий та Володимир Григор'єв) продовжила археологічне

*ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК
ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ*

дослідження [3; 68–69]. Результати розкопок 1996 р. були сенсаційними. Вченим вдалося розкрити центральну поховальну камеру, яка виявилась не пограбованою. В просторій катакомбі (площею близько 30 кв. м.) виявили скелет чоловіка, на шиї в якого знаходилася золота лита гривня із зображеннями лев'ячих фігурок, скручена в півтора оберти, що є символом влади скіфського вождя. Біля тіла був знайдений набір зброї (спис, лук у доброму стані з двома колчанами стріл, металеві дротики), коштовні прикраси, давньогрецька сидула, скіфські посудини, жертвна їжа, скелет слуги та коня [3; 69–70].

Великий Рижанівський курган є однією з найбільших археологічних сенсацій ХХ ст. Вдруге за всю історію науки про скіфів було відкрито курган скіфської знаті, що уник пограбування (першим був курган Куль-Оба поблизу м. Керч, розкопаний у 1830 р.). Знахідки у кургані стали яскравим прикладом взаємодії скіфської та місцевої землеробської культур, а також прикладом пізніх поховань скіфської знаті останнього періоду перебування цих племен у нашому краї (поч. III ст. до н.е.) [3; 72]. Не зважаючи на це, зараз він знаходиться поза увагою туризмознавців та не залучений до туристичної діяльності. Зокрема, Т.М. Нераденко розробила три туристсько-екскурсійні маршрути, що охоплюють практично всі найвідоміші археологічні пам'ятки області, крім вищезазначеного кургану [5], [6]. На нашу думку, зважаючи на його історичну та наукову значимість, цей об'єкт має бути задіяний у туристсько-екскурсійну діяльність поряд з такими відомими пам'ятками археології Черкащини, як Мотронинське городище, поселення Молухів Бугор, стоянка мисливців на мамонтів в с. Межиріч, поселення-гіганти трипільської культури.

На початковому етапі, для перетворення даного археологічного об'єкту в екскурсійний, слід провести наступні заходи:

- відновлення насипу кургану та приведення його до стану, в якому він був на початок археологічних робіт 1884 року: висота – 7,5 м, діаметр – 30 м;
- встановлення пам'ятної дошки біля насипу з назвою «Великий Рижанівський курган», описом та зображеннями археологічних знахідок 1996 р.;
- Популяризація кургану. Включення до спеціалізованих туристичних маршрутів типу «Велика Скіфія на Черкащині»; або його включення у вже існуючий туристичний маршрут «Золота підкова Черкащини» [6]: м. Звенигородка – с. Рижанівка – м. Тальне.

Зруйновані пам'ятки садово-паркового мистецтва. Мошнівський парк Воронцова. Перша письмова згадка про населений пункт Мошни Черкаського району – дарча грамота Великого князя литовського Олександра (1494 р.). Протягом довгого часу містечко було в центрі важливих історичних подій краю: козацько-селянські повстання (1637 р.), Визвольна боротьба 1648–1654 рр., Чигиринський похід (1677–1678 рр.); воно володіло магдебурзьким правом та було козацьким сотенним містечком. Мошнами володіли Вишневецькі, Радзивілли, Моравські, Любомирські, князь Потьомкін, Браницькі, Воронцови. Останніми господарями маєтку (до 1917 р.) були графи Балашови [4; 290 – 297]. Саме за володіння М.С. Воронцова край досягає свого розквіту: проводяться меліоративні роботи по висущі навколишніх боліт; будується перший в Україні пароплав «Пчелка» (1823 рік), пізніше – «Надія»; за проектом архітектора Г. Торічеллі впродовж 1830–1840 років зводиться православний храм

Преображення Господнього, архітектура якого поєднує стилі романтизму, готики, мавританського стилю; на Мошногірському кряжі будується трьохповерховий палац та закладається найбільший (за деякими оцінками) у Європі парк в англійському стилі [8; 107], [6; 65].

Парк розташований у найвищій частині Мошенських гір та вдало залучає у композицію дальні перспективи. Головні зорові вісі спрямовані на долину річки Вільшанки та Дніпра. Він складався з двох частин: огороженої території навколо головних споруд, пристосованої для піших прогулянок, та значної за розмірами частини так званого «Звіринцю», розрахованого для кінних прогулянок. Особливість парку – відсутність водойм в його композиції. «Графська дорога» (головна вісь парку) проходить вершинами Мошногір'я майже по центру та створена у вигляді алеї, головної дороги, що веде від садиби до башти Святослава. Її композиція розрахована на динамічне спостереження під час кінних прогулянок [9; 39–40].

Ще у 1853 р. польський письменник, літературний критик і публіцист Міхал Грабовський у своїй статті «Парк князя М.С. Воронцова в Киевской губернии» високо оцінив цей витвір садово-паркового мистецтва: «Относительно украшений, парк князя Воронцова уступит многим, но, по своему местоположению и обширности, он может почестся первым – может быть, на всем пространстве Европы. Кто не бывал в Англии и хочет иметь понятие о настоящем английском парке, пусть съездит в Мошны» (журнал «Современник», Санкт-Петербург, С. 242–257) [7; 136–137]. У цій самій статті подано детальний опис парку. Перш за все, вражали його масштаби: «Самый парк простирается почти на восемь верст. В нем пятьдесят пять дорог. Пятьсот человек из окрестных сел назначены для обработки и хранения в чистоте зверинца. . . это не сад в обыкновенных размерах, а целый край. . . Парк очень обширен. Обходить его пешком не для всех легко. . . Чтобы осмотреть все – не говорю: насладиться видами — надобно несколько часов» [7; 136 – 141]. Через таку особливість парку подорожнім пропонувалися маленькі кабриолети на чотири місця, в які були запряжені чотири англійських коня, легкі повозки з двома конями або осідлані коні для верхової їзди [7; 139–140]. Незважаючи на таку грандіозність та унікальність парку Воронцова, ще за часів М. Грабовського про нього мало хто знав, так як він знаходився далеко від головних шляхів і мав незручне для мандрівника місцезнаходження: «Посещать парк весьма неудобно, и потому даже в окрестностях мало о нем знают. . . Едва ли не я первый посетил сад единственно из любопытства и по любви к садоводству. . . Но это не доставило Мошням той известности, какой они заслуживают» [7; 136].

Далі у статті Грабовського описується садиба Воронцова – «Старий палац»: «Дом, пред которым мы остановились, выстроен из дерева, на короткое время. Он очень прост и не слишком обширен. . . Внутренним устройством и удобствами он превосходит многие дома, стоящие больших издержек. . .» [7; 138]. Будинок був своєрідною картинною галереєю. Тут можна було знайти полотна багатьох відомих художників. Також тут була колекція старовинної зброї та багата бібліотека (близько 3 тисяч томів), яку пізніше було перенесено до «Нового палацу» – трьохповерхової будівлі на 80 парадних кімнат, збудованої на межі 40-х років [8; 108]. М. Грабовський послідовно описує головні пам'ятки парку. «Первый замечательный пункт сада, где останавливаются

езипажи – ротонда. Вершину одного холма венчає полукруг іонічних колонн. Каменні ступені ведуть на площадку розрушеного храму. Отсю́да представляється... великолепний вид...». Цікаво, що опис ротонди зустрічається і в більш пізніх документах. Наприклад, опис Г.В. Бачинського (1921 р.): «Бесідка ("ротонда") білого кольору (помазана вапно́ю) здалека видна і надзвичайно цікаво виступає з зеленої гу́щі лісу. З бесідки одкривається чудовий краєвид кругом верст на 30 і більш – добре видно Дніпро, Канівські гори, Полтав[ську] губ[ернію] і т[ак]е і н[аше]» [7; 125].

Дивує своїм різноманіттям звіринець парку: «Перед вами появляються стада пасущихся серн і даниелей... Водяться зде́сь і ди́кіє лошади; но они чрезвычайно пугливы... Зверинец очень обширен. Среди леса есть изба, окруженная решоткою из проволоки. Это – помеще́ние перуанских лам. Пара этих животных, редких в наших зверинцах, подарена владетелю парка Государем Императором из Царского Села». Посеред звіринця знаходилась наступна пам'ятка парку – «Дім Ольги», збудований для графині Нарішкіної із дому Потоцьких: «Это – отличное двухэтажное здание готической архитектуры... Готические столбы, лестницы и галереи так увиты растением, известным под именем hederа, что сквозь него едва проглядывают стены с дверьми и по сторонам окна...» [7; 140]. Далі за звіринцем дорога вела по так званому «Святому бору» до кургану «Дідова Гора», з якого відкривався чудовий вид на Мошногірський монастир: «Вид монастыря отсюда чрезвычайно живописен... Этот монастырь принадлежит к древнейшим в западной Малороссии... Теперь он состоит из большой и малой (теплой) церкви, монашеских келий и нескольких хат монастырских крестьян. Все эти строения закрыты глухим лесом...» [7; 141]. Польський письменник так оцінює благоустрій та рослинність парку: «В логовинах большая часть скамеек стоит по сторонам дорожек, на полянках, под красивыми деревьями. Разсадники кустарников и цветов идут в стороне от дорожек... Все это зде́сь отде́лано очень красиво и живописно. Оранжерейные здания, к которым вы неприметно приблизились, невелики, но растений, выставленных на солнце, весьма много... Много редких деревьев выросло зде́сь из семян. Есть красивые туземные растения степей Забугских, и между ними встречаются очень часто мало известные ботанические. Впрочем, о всей мошенокской флоре трудно и почти невозможно дать отчетливое понятие» [7; 141].

Остання і найголовніша пам'ятка парку, на яку звертає увагу письменник, – легендарна башта Святослава: «Отдаленнейшая и самая интересная поездка в парке – к Башне Святослава.» [7; 141]. Башта була збудована у 1837 р. У трикутній двоповерховій будівлі, що слугувала основою башті, на першому поверсі містилася кругла кімната – простора зала, до якої вели 27 сходинок. Вона була прикрашена у мисливському стилі та обставлена дубовими стільцями середньовічного зразка з гербами власника на спинках. Біля стін висіли опудала голів диких тварин – кабанів, вовків, косуль, оленів. Другий поверх представляв собою платформу, оточену зубчастою стіною. Сама башта була п'ятикутною, італійського зразка. Внутрішні гвинтові сходи вели на вершину башти, де знаходився оглядовий майданчик. Ще декілька сходинок вели до ліхтаря із різнокольорового скла. На час перебування господарів у маєтку тут горів вогонь [8; 109]. «На холме, заключающем собою цепь Мошенских гор, возвышается Святославова Башня. Это — высокий столб в готическом вкусе... Внутри его сто

*ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК
ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ*

слишком ступеней ведут на вершину, а оттуда – еще несколько, к фонарю... Ночью в фонаре на вершине Святославовой Башни горит огонь... Самая башня со всех сторон чрезвычайно живописна. Когда подъезжаешь к парку от Мошен, в первый раз показывается она на холме с левой стороны. Вид ее отсюда похож на тот, который поражает путешественника, когда он, подъезжая к Киеву, увидит издали величественную колокольню Лаврскую» [7; 142–143]. Невідомо, чому башта названа в честь князя Святослава. За однією з легенд, давньоруський князь причалював біля цієї гори зі своїми воїнами під час одного з походів на південь [8; 109]. Не менш грандіозним був вид, який відкривався з башти: «С перил от фонаря вид очаровательный. Он обширнее всех, которые открываются с других пунктов зверинца... Высокие дубы внизу представляются отсюда маленькими кустарниками. В необозримых лесах виднеются села, церкви, монастыри. По правую сторону в долине извиивается речка Мошна. С левой стороны тянутся низменные болота Ирдыня. На них во многих местах, между зеленью, блестит вода» [7; 143]. За спогадами інших сучасників, у ясну погоду зі зорової труби, встановленої на майданчику, було видно Лівобережжя, Полтаву і навіть купол дзвіниці Києво-Печерської Лаври [8; 109–110].

Дивно, що польський письменник залишає поза увагою єдину пам'ятку парку, що дійшла до наших днів – Обеліск Софії, який розташовується на однойменній горі. Пам'ятка зовсім не згадується М. Грабовським, хоча опис самої гори у статті присутній: «Горою Софии называется один из холмов, составляющих величественный кряж Мошенских гор. Здесь обыкновенно путешественники располагаются отдыхать во время поездки по зверинцу. К ней достигают гребнем горы, горизонтально соединяющей два параллельные кряжа гор. Этот натуральный мост окаймлен безъискусственными, но красивыми перилами, для безопасности путешественников, и называется балюстрадаю» [7; 142]. Досі достеменно невідомо, чому обеліск і гора носять ім'я Софії. За одною з версій, в честь доньки Софії Воронцової, яка у 1833 р. під час верхової прогулянки парком ледь не загинула, впавши з коня. Для увічнення пам'яті про порятунок дитини на місці події її мати звеліла спорудити обеліск [8; 109]. Зараз – це єдина пам'ятка парку, що збереглася.

Події першої половини ХХ ст. стали для парку катастрофічними. Один з найчудовіших архітектурно-паркових комплексів Черкащини після лютого 1917 р. зазнав нищівної руйнації. Відомі непоодинокі факти "бесчинств и насилий", що мали місце у володінні Балашових з боку населення у 1918 і 1919 роках [7; 209]. В жовтні 1919 року масток був пограбований. Пожежа та вибух у винних підвалах завдали йому непоправимої шкоди. Південноамериканські лами та інші тварини, які жили у Звіринці, були з'їдені червоноармійцями того ж року [9; 41]. У грудні 1920 р. Черкаський повітовий комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва звернувся до Г.В. Бачинського з проханням провести опис руїн. Також заборонялось "приватним особам" розбирати стіни і вивозити будівельні матеріали з руїн палацу [7; 209].

З листа Г.В. Бачинського до Черкаського повіткопису «Про руйнацію і знищення палацу та інших архітектурних споруд і господарських будівель в Мошногорах, колишньому володінні поміщиків Балашових» від 22 квітня 1921 р., видно, що усі будівлі парку «за винятком дома сторожа, або зовсім зруйновані, або близькі до цього»

[7; 125]. Опис повідомляє, що "Новий Двірець" майже повністю знищений пожежею 1919 р.: «... "Новий Двірець" уявляє з себе напівзруйнований скелет, клітку, – де в середині все – знизу до гори зруйновано. Стоять лише одні голі зовнішні стіни, які все-таки не загубили своєї зовнішньої краси, особливо башня дворця... Під "дворцом" є погреб, які теж постраждали мало. Що торкається сучасного стану руїн – то тут приходиться констатувати систематичне їх руйнування як місцевим населенням, так і погодою» Також постраждала ротонда: «У сучасн[ий] мент "бесідка" також дуже поруйнована – але все ж своєї краси (коли дивитись здалека) ще не загубила» [7; 125]. Повністю зруйнованими були оранжерея, будівля "Старого Двірця" та господарські приміщення. «Зовсім цілим стоїть лише буд[инок] сторожа біля головних воріт в парк, дякуючи тому, що там весь час жив і зараз живе сторож-лісник...». Тобто, окрім руїн "Нового Палацу", понівеченої бесідки (ротонди) та вцілілого будинку сторожа, в цій частині парку практично нічого не вціліло: «... всі ж останні настільки знищені, що навіть не нагадують про те, що тут були колись великі будинки» [7; 125].

В іншій стороні парку були руїни "Дому Ольги" та пошкоджена башта Святослава: «Від Ольгиного Домика, колись надзвичайно гарного 2-х поверхов[ого] біленького кам'яного будинку залишилися лише стіни... Що торкається башні Святослава — то з зовнішнього боку вона майже лишилася цілою — коли не говорить про те, що скляна бесідка на самій горі знищена. В середині ж башні пороблено таке ж руйнування, як і в Новому двірці. Вилізти на башню не можливо, бо дерев'яні сходці розібрані» [7; 126].

З травня 1921 р. Черкаський повіткопис повідомив Черкаський повітземвідділ, що під охорону взяті лише руїни чотирьох будівель: "Новий Палац", "Дім Ольги", ротонда і Святославова башта. Але "розхищення" будівельних матеріалів з руїн Балашовського маєтку продовжувалось, і ніякі попередження і погрози з боку влади не перешкоджали цьому. В подальшому все згадане вщент було знищено [7; 209]. 25 серпня 1923 р., згідно з обов'язковою постановою Київського губвиконкому (№ 176 від 13 червня 1923 року), Черкаський окрпопис взяв Святославову башту на державний облік. 16 травня 1930 р. вона була взята на облік як пам'ятка матеріальної культури місцевого значення. Охорона башти покладалася на Мошенське лісництво. Незважаючи на це (як повідомляють документи), руйнування пам'ятки продовжувалось [7; 209–210]. Остаточно башта Святослава була знищена у 1943 р. [9; 41]. Пам'ятка була підірвана через можливість слугувати важливим стратегічним об'єктом для ворога.

Зараз парк Воронцова занедбаний. Від нього залишилися старовинний горіховий сад, насадження бузку та вікових ялин, старовинний глибокий колодязь (який використовувався для поливу рослин в оранжереї), залишки винограднику та паркових алей [6; 66]. Найпримітніші артефакти, що дійшли до наших днів – головна алея парку «Графська дорога», що тягнеться вершинами гір від Софіїної гори до сучасного санаторію «Мошногір'я», та обеліск Софії. Обеліск – єдина вціліла пам'ятка парку – знаходиться в понівеченому стані. Він пошкоджений та обмальований; надпис «Софіїна гора. 1833» відбитий вандалами. Залишки парку не охороняються державою та не розцінюються як туристичний об'єкт. Не зважаючи на те, що Преображенська церква в Мошнах була включена до програми «Золота підкова Черкащини», Мошногір'я залишалося поза увагою. Так само воно не включено і до діючої «Програми розвитку туризму в Черкаській області на 2012–2020 роки» [11].

ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ

Були деякі спроби популяризації Мошногір'я в туризмі. Воно представлене в туристичних путівниках «Черкащина туристична. 5 сезонів» (2012), презентація якого відбулася на XVIII Міжнародній спеціалізованій виставці «УІТТ– 2012 Україна – Подорожі та туризм» [10], та «Черкащина: від краю до краю» (2011). В останньому навіть є опис парку Воронцова. Також Мошногір'я включене в туристичний маршрут «Золота підкова Черкащини. Туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України», розроблений Т.М. Нераденко у 2006 р. [6]. Але в цих путівниках і туристичних маршрутах Мошногір'я розглядається, здебільшого, як природний об'єкт, без історичної складової, якою є залишки пам'ятки садово-паркового мистецтва М.С. Воронцова. Відсутнє акцентування уваги на залишках парку та можливостях його відновлення та популяризації серед туристів. Це не є справедливим, так як сама місцевість під час закладання парку зазнала потужного антропогенного впливу і перетворилась в своєрідний культурний ландшафт, або пам'ятку змішаного типу – вирівняні вершини гір, алеї, дороги та майданчики можна й нині використовувати як парк для екскурсій, прогулянок, культурно-пізнавальної діяльності.

Зараз у Мошногір'ї проводиться природоохоронна робота, але робота, щодо збереження та відновлення залишків парку відсутня. Територія Мошногірського кряжа багата природо-заповідними об'єктами. Тут розташовані комплексний заказник місцевого значення «Мошногірський», комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Мошенська діброва», ботанічні пам'ятки «Плантація бархату амурського», «Група вікових ялин» та «Дерево вільхи з дубом»; гідрологічні пам'ятки «Каскад лісових озер» та «Підземне джерело», зоологічний заказник місцевого значення «Мошнівський». Всі вони знаходяться під охороною держави [6; 67]. З іншого боку, це ідеальні підстави для відновлення парку, який міг би стати історико-культурним ядром заповідної території. Відсутність грандіозних пам'яток парку компенсується красою природи та навколишнього рельєфу. Відновлення головної пам'ятки – башти Святослава, значно підвищило б атрактивні можливості парку та прискорило відродження цього об'єкту культурної спадщини. Але нині домінує думка, що це не можливо з наукової, архітектурно-технічної та матеріальної точок зору. Це підтверджує Держкомбудівництва, архітектури та житлової політики України (лист від 20.02.2001р. за №6/1–65) [7; 210].

Тому, на нашу думку, першими заходами по відновленню та залученню парку в туристичну діяльність мають бути:

- відновлення основних алеї та доріг парку;
  - реставрація єдиної вцілілої пам'ятки парку – Софіїногоobelіска, встановлення пам'ятної дошки біля нього;
  - встановлення пам'ятних знаків на місцях, де знаходились найвизначніші пам'ятки парку з зображеннями та інформацією про них ("Новий палац", "Старий палац", ротонда, "Дім Ольги", башта Святослава, дім сторожа з головним в'їздом у парк, оранжерея, будинки "Лісництва" та канцелярії, конюшні);
  - взяття парку під державну охорону;
  - включення парку до туристичних маршрутів, що проходять через Мошни.
- Створення комплексного об'єкту культурної спадщини, що об'єднує: будинок постійного двору поляка Ногановського; Преображенську церкву XIX ст. (арх. Торічеллі);

*ЗАНЕДБАНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАЩИНИ ЯК
ПОТЕНЦІЙНІ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІ ОБ'ЄКТИ*

будинок лікарів (арх. Городецький); римо-католицький костел ХІХ ст.; парк М.С. Воронцова. Розробка спеціалізованих маршрутів типу «Князь Воронцов і Україна».

Таким чином, навіть у зруйнованому вигляді, з мінімальною кількістю вцілілих матеріальних артефактів, об'єкти культурної спадщини Черкащини несуть історичну цінність і мають право на збереження, бо є «свідками» забутих сторінок історії про велич краю, його самобутність. Вони можуть і повинні бути відновлені, залучені до туристсько-екскурсійної діяльності та претендувати на подальший розвиток. Проведення робіт з благоустрою та реконструкції зруйнованих пам'яток, їхня популяризація та включення в традиційні і нові туристичні маршрути сприятиме відродженню та перетворенню занедбаних об'єктів культурної спадщини Черкащини у повноцінні туристичні об'єкти.

Тому вищезгадані об'єкти потребують подальшого дослідження, відновлення та популяризації.

Література:

1. Михайлова Н. В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX в. : дис. ... докт. юридических наук / Михайлова Н. В. – М., 2002.
2. Вечерський В. В. Фортеці й замки України / В. В. Вечерський. – К. : Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень, 2011. – 664 с.
3. Лячинський С. С. Великий Рижанівський курган / С. С. Лячинський // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2004. – С. 65 – 74.
4. Тесля Ю. В. З історії села Мошни Черкаського району (XV – XVIII ст.) / Ю. В. Тесля // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2008. – С. 290–298.
5. Нераденко Т. М. Археологічна спадщина Черкащини в контексті розвитку туризму / Т. М. Нераденко // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2008. – С. 167–172.
6. Нераденко Т. М. Золота підкова Черкащини. Туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України. / Т. М. Нераденко – Черкаси, 2006.
7. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минушина – 2001. Документи і матеріали з історії Черкащини / Ю. Ю. Мариновський. – Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2001. – 216 с.
8. Черкащина: від краю до краю. Туристичний путівник. – Черкаси : «Вертикаль», 2011. – 232 с.
9. Гонца Ф. А. Садово-паркова та ландшафтна архітектура Черкаської області кінця XVIII – XX ст. / Ф. А. Гонца // Збірка статей. – Черкаси, 2008. – С. 39 – 41.
10. Офіційний сайт Черкаської обласної державної адміністрації. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.oda.ck.ua/?lng=ukr&section=2&page=2&id=8108>
11. Офіційний сайт Департаменту інвестиційно-інноваційної політики та зовнішньоекономічних зв'язків Черкаської обласної державної адміністрації. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://invest-oda.ck.ua/?p=140>